

ملاحظات دفاعی- امنیتی در آمایش سرزمینی استان اردبیل

علی سعیدی^۱

محمد رضا کفاش جمشید^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۶/۲۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۲/۸/۵

فصلنامه آفاق امنیت/ سال ششم/ شماره بیست و یکم- زمستان ۱۳۹۲

چکیده

پیوندهای ساکنان مناطق مرزی با آن سوی مرز و آسیب‌پذیری‌های مختلف در فضای پیرامونی کشور به این مناطق جایگاه و اهمیتی خاص بخشیده و مطالعه آنها را از جنبه دفاعی- امنیتی ضروری و اجتناب‌ناپذیر کرده است. اهداف این پژوهش بررسی و تحلیل ملاحظات دفاعی و امنیتی در آمایش سرزمینی استان اردبیل است تا به این سؤال پاسخ دهد که چه ملاحظاتی را باید در آمایش استان اردبیل از جنبه دفاعی و امنیتی در نظر گرفت؟ روش تحقیق در این پژوهش توصیفی- تحلیلی است و برای گردآوری داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای، مشاهدات میدانی و سیستم اطلاعات جغرافیایی بهره گرفته شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد محرومیت و حاشیه‌ای بودن استان، وجود موانع سر راه ارتباطات و پیوند مناطق مرزی با مناطق مرزی کشور همجوار، استفاده کامل و مطلوب نکردن از ظرفیت‌ها و بسترهای ارتباطی موجود، گرایش‌ها و اولویت‌های استراتژیک دولت جمهوری آذربایجان به غرب و قرار دادن بستر جغرافیایی خود در اختیار دشمنان ایران، پایین بودن تراکم جمعیتی شهرستان‌های مرزی، پایین بودن میزان رشد جمعیت استان، نداشتن عمق سرزمینی مناسب و در نتیجه استقرار نامناسب اماکن نظامی و غیرنظامی از اصلی‌ترین و مهم‌ترین مسائل در آمایش دفاعی و امنیتی این استان به شمار می‌روند.

واژگان کلیدی

آمایش، دفاعی، امنیتی، استان اردبیل

مقدمه

ارتباط و پیوندهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ساکنان مناطق مرزی با آن سوی مرز و وجود آسیب‌پذیری‌ها و تهدیدهای مختلف به ویژه مناقشه‌های سرزمینی - قلمرویی و کنش‌های تروریستی - مبارزاتی در فضای نزدیک پیرامونی و رکوردار بودن جمهوری اسلامی ایران در تعداد جنگ‌های پیرامونی (عزتی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۹۲) این مناطق را واجد اهمیت و ویژگی‌هایی خاص کرده است. با در نظر گرفتن این ویژگی‌ها، آمایش سرزمین و به تبع آن ملاحظات دفاعی و امنیتی مناطق مرزی با مناطق مرکزی کشور تفاوت‌هایی اساسی پیدا می‌کند. از جنبه‌های دیگر نیز این تفاوت‌ها مشاهده می‌شود که مهم‌ترین آنها دوری از مرکز، کاهش نظارت و کنترل دولت مرکزی (عندلیب، ۱۳۸۰: ۱)، و ویژگی‌های متفاوت محیط طبیعی، انسانی و همچنین تفاوت‌ها و تعادل نداشتن منطقه‌ای است (عزتی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۹۵).

از نظر کارشناسان و محققان آمایش سرزمین در طرح‌های آمایش سرزمین ایران، دیدگاه‌ها به طور عمده بر امر توسعه تأکید داشته‌اند؛ در نتیجه از توجه به مسائل دفاع سرزمینی و حفاظت از مراکز و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم در مقابل تهدیدها و حملات نظامی غفلت شده و به موضوع مهم دفاع و امنیت به دلایل مختلف، پرداخته نشده است (رهنمایی، ۱۳۸۱؛ پورموسوی، ۱۳۸۶: ۵۷۲)؛ بنابراین یکی از مهم‌ترین ابعاد آمایش سرزمین که ابعاد دفاعی-امنیتی است، مغفول مانده است.

بین استان‌های مرزی، اردبیل در شمال غرب کشور با ۳۸۲ کیلومتر مرز مشترک با کشور تازه تأسیس جمهوری آذربایجان (<http://ir.ichto.www>) و با برخورداری از محیط طبیعی (منطقه‌ای کشاورزی با زمستان‌های سرد) و انسانی ویژه (استقرار اقوام آذری‌زبان) در کنار کمبود زیرساخت‌های توسعه و ضعف بنیان‌های اقتصادی، نیازمند برنامه‌های توسعه و آمایش سرزمین با ملاحظات خاص دفاعی و امنیتی است. اهداف این پژوهش بررسی و واکاوی آسیب‌های مربوط به آمایش سرزمین در استان اردبیل با در نظر گرفتن ملاحظات دفاعی و امنیتی در راستای کاهش تهدیدهای نظامی و امنیتی احتمالی در آینده است. از این رو، این مقاله بر آن است به این سؤال پاسخ دهد که چه ملاحظاتی در آمایش استان اردبیل از جنبه دفاعی و امنیتی باید در نظر گرفته شود؟ روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و مؤلفان سعی کرده‌اند با گردآوری اطلاعات و داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای، مطالعات و مشاهدات میدانی و با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی بر مبنای استدلال علمی به تبیین و تجزیه و تحلیل ملاحظات دفاعی و امنیتی آمایش سرزمین در استان مرزی اردبیل بپردازند.

چارچوب نظری

از نظر برخی اندیشمندان، پیشگامان آمایش سرزمین نظامیان بوده‌اند. برای مثال در قرن هفدهم میلادی، «ویان» نظامی فرانسوی با ایجاد شهرهای مستحکم اولین آمایشگر فضا محسوب می‌شود. در دوران معاصر نیز آمایش سرزمین با اهداف دفاعی-امنیتی در مناطق مرزی انجام می‌گیرد (بوید و دیگران، بی‌تا: ۱۱۰)؛ اما رعایت ملاحظات دفاعی و امنیتی در طرح‌های آمایش سرزمین تابع متغیرهای متعددی است که باید به آنها توجه کرد. موقعیت جغرافیایی منطقه مد نظر، نوع و سطح تهدیدهای نظامی و امنیتی، منشأ و منبع تهدید و راهکارهای متناسب با نوع تهدیدها، مهم‌ترین این متغیرها هستند (زرقانی و اعظمی، ۱۳۹۰: ۱).

مهم‌ترین نظریه‌ها درباره آمایش مناطق مرزی با تکیه بر نظریه‌های مکان مرکزی^۱ والتر کریستالر^۲، نظریه قطب رشد^۳ فرنسوا پرو^۴، نظریه مرکز-پیرامون^۵ جان فریدمن^۶ و نظریه برگشت تمرکز ارائه شده است. اگرچه این نظریه‌ها به صورت مستقیم به موضوع مناطق مرزی نپرداخته‌اند و نظریه‌های عام به حساب می‌آیند، دیدگاه‌هایی نظری که مطرح کرده‌اند، بر نظریه‌ها و دیدگاه‌های مربوط به مناطق مرزی تأثیرگذار بوده است (عندلیب و مطوف، ۱۳۸۸: ۶۳). از این نظریه‌ها می‌توان با عنوان نظریه‌های خاص در آمایش سرزمین نام برد (عندلیب، ۱۳۷۹: ۴۵). در این پژوهش، با توجه به مرزی بودن منطقه مورد مطالعه، از نظریه‌های زیر به عنوان چارچوب نظری بهره گرفته شده است: نایلز هنسن^۷ (۱۹۷۸) پس از انجام مطالعات گسترده میدانی در مرزهای کشورهای اروپایی مانند آلمان، فرانسه و سوئیس، ویژگی‌های این مناطق مرزی را بر اساس نظریه مکان مرکزی والتر کریستالر و نظریه قطب رشد پرو و سایر نظریه‌های مرتبط با برنامه‌ریزی منطقه‌ای، تجزیه و تحلیل کرد. هانسن در مطالعات خود با اشاره به ویژگی‌های مثبت و منفی مناطق مرزی آنها را دسته‌بندی و اصولی کلی برای نظریه خود ارائه کرد.

ویژگی‌های مثبت مناطق مرزی از دیدگاه هنسن عبارت است از:

- 1 . Central Place Theory
- 2 . Walter Christaler
- 3 . Growth Pole
- 4 . Perrouy
- 5 . The Periphery-Core Theory
- 6 . Jon Freedman
- 7 . Niles Hansen

۱. توسعه فعالیت‌های تجاری و فرهنگی در مناطق مرزی، به دلیل شعاع نفوذی که در کشورهای مجاور پیدا می‌کند، بیشتر از مناطق مرکزی است و این پدیده می‌تواند در فرایند توسعه مناطق مرزی و کل کشور به کار گرفته شود.

۲. سرمایه‌گذاری در مناطق مرزی در مقایسه با مناطق داخلی به دلیل فرار از مالیات یا معافیت مالیاتی سود بیشتری دارد.

ویژگی‌های منفی مناطق مرزی از دیدگاه نظریه هنسن به شرح زیر است:

۱. تعادل نداشتن میان مناطق مرزی و مناطق مرکزی که بر فرایند توسعه در این مناطق تأثیر می‌گذارد.

۲. ناهمخوانی میان اهداف سیاسی و اقتصادی و ظهور مشکلات مربوط به آن در مناطق مرزی.

هنسن بر اساس نظریه خود، اصول کلی و ویژگی‌های مناطق مرزی را بیان می‌کند:

۱. وجود موانع مرتبط با تجارت بین‌المللی که در مناطق مرزی اعمال می‌شود.
۲. قطع ارتباطات با کشورهای مجاور و محدود شدن آن به دلیل تفاوت در زمینه‌های گوناگون مانند میزان رشد اقتصادی یا تفاوت فرهنگی؛
۳. خطر تهدیدها و تهاجم نظامی؛
۴. گسست در ساختار فضایی این مناطق بر اثر ایجاد مرزهای فیزیکی (عزتی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸۸).

هنسن استدلال می‌کند مادامی که این شرایط برقرار و این خصوصیات برای مناطق مرزی باقی است، این مناطق به صورت مناطق محروم، توسعه نیافته و پیرامونی باقی خواهند ماند (Hansen, 1978: 254).

فلیپ جونز^۱ و تریوور وایلد^۲ (۱۹۹۴) مقاله تحقیقی خود را در تحلیل تغییرات فضایی- کالبدی در مرز پیشین دو بخش آلمان پس از برقراری مرز و برداشتن موانع مرزی طی مقاله‌ای در مجله مطالعات منطقه‌ای منتشر کردند (Trevor & Jonse, 1994: 259-273). این نظریه پردازان در این مقاله پس از انجام مطالعات نظری، با تکیه بر نظریه‌های مکان مرکزی، قطب رشد و نظریه نایلز هنسن و نیز انجام مطالعات موردی در منطقه مرزی مورد بحث، به نقد این نظریات پرداختند و خصوصیات برای مناطق مرزی استخراج کردند (عزتی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸۸) که به شرح زیر است:

۱. مناطق مرزی حتی در کشور پیشرفته‌ای مانند آلمان ممکن است به عنوان

1 . Phillip Jones

2 . Trevor Wild

منطقه حاشیه‌ای و محروم باقی بماند.

۲. احتمال دارد حاشیه‌ای بودن معلول شرایط جغرافیایی این مناطق باشد، اما پدیده مرزی بودن، بسیاری از امکانات و فعالیت‌های آن منطقه را مختل می‌کند.
  ۳. برقراری مرز میان دو کشور، تداوم و پیوستگی فضایی را که به طور اصولی فضاهای توسعه دو کشور را به یکدیگر پیوند می‌دهد، از هم می‌گسلد و هر دو منطقه واقع در دو سوی مرز، به دلیل قطع پیوستگی فضایی، حاشیه‌ای می‌شوند.
  ۴. مناطقی که قبل از برقراری مرز، از نظر فضایی و فعالیت به هم متصل بوده‌اند، از یکدیگر جدا و حاشیه‌ای می‌شوند. علت عقب‌ماندگی این نواحی مرزی نیز حاشیه‌ای بودن آنهاست (عندلیب و مطوف، ۱۳۸۸: ۶۴).
- بر اساس نظریات جونز و وایلد، برای برنامه‌ریزی توسعه مناطق مرزی باید به این اصول توجه کرد:

۱. درک پیچیدگی، گستردگی و تنوع متغیرها و تأثیرات آنها در مرز؛
۲. لزوم تأمین شرایط و زیرساخت‌های توسعه مرزها؛
۳. ضرورت خروج از انزوا و گسترش ارتباط با داخل و خارج؛
۴. لزوم پیوستگی مرز با مرکز؛
۵. لزوم حمایت و پشتیبانی‌های ویژه از این مناطق برای خروج فوری از محدودیت و دستیابی به توسعه (عزتی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸۸).

رابطه توسعه و امنیت

رابطه توسعه و امنیت یکی از مهم‌ترین مباحثی است که باید در آمایش سرزمین مناطق مرزی مورد توجه قرار گیرد. براساس دیدگاه‌ها و نظریه‌های توسعه و امنیت و دفاع در آمایش مناطق مرزی، به طور کلی چهار نگرش زیر برای تبیین چگونگی رابطه توسعه و امنیت وجود دارد:

۱. نگرش قائل به تقدم امنیت بر توسعه

براساس این نگرش، نخست باید امنیت برقرار باشد تا در مرحله دوم، توسعه صورت گیرد؛ به عبارت دیگر، معتقدان به این دیدگاه، تحقق امنیت را شرط لازم و مقدم بر تحقق توسعه می‌دانند. این نگرش در عراق که منابع حیاتی آن در مناطق مرزی با کشورهای همجوار (ایران و کویت) قرار دارد، وجود داشته است.

۲. نگرش قائل به تقدم توسعه بر امنیت

این نگرش معتقد به تحقق امنیت از طریق توسعه است. از نگاه طرفداران این نگرش، توسعه نیافتگی عامل اصلی ناامنی است و بر این اساس برای تحقق امنیت در مناطق مرزی، ابتدا باید توسعه به آن مناطق وارد شود و سپس نتایج توسعه به تحقق و استقرار امنیت کمک کند. این نگرش در کشورهایی که از درجه توسعه نیافتگی بیشتری در مقایسه با کشور همسایه برخوردارند، وجود دارد. نمونه بارز آن مرز بین آمریکا و مکزیک است.

۳. نگرش قائل به درک متقابل توسعه و امنیت

در این نگرش، عقیده غالب بر این نیست که امنیت و توسعه بر یکدیگر مقدم اند. اهمیت امنیت در کشورهایی که به این دیدگاه معتقدند با اهمیت توسعه، هم‌سنگ و در ارتباط با یکدیگر است. به عبارت دیگر در این کشورها درک متقابلی از توسعه و امنیت دیده می‌شود و آنها را لازم و ملزوم یکدیگر می‌دانند. نمونه بارز کشورهایی که چنین دیدگاهی دارند، کشورهای اروپای غربی عضو اتحادیه اروپایی هستند. این کشورها ارتباطات فضایی بسیار گسترده و به تبع آن، ارتباطات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیار قوی با یکدیگر دارند.

۴. نگرش قائل به تفکیک توسعه و امنیت در عرصه عمل

در این دیدگاه ارتباط بین توسعه و امنیت نادیده گرفته شده است و مسئولان توسعه و امنیت درک متقابلی از یکدیگر ندارند و توسعه و امنیت در مناطق مرزی بدون هماهنگی، هر یک راه خود را می‌پیماید. در کشورهایی که چنین نگرشی حاکم است، گرایش غالب در ارتباط با برنامه‌ریزی، جدایی‌خواهی و تکروری در زمینه‌های مختلف از جمله در امر توسعه و امنیت است. گستردگی پهنه جغرافیایی، ضعف پیوستگی فضایی با کشورهای همجوار، ضعف پیوستگی بین اجزای دستگاه گسترده اداری دولتی به ویژه برای برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری، و حاشیه‌ای بودن مناطق مرزی از مهم‌ترین ویژگی‌های کشورهایی است که چنین نگرشی در آنها حاکم است (عندلیب، ۱۳۸۰: ۱۹۱-۱۹۵).

مطالعات مشابه در ایران نشان می‌دهد که یکی از دلایل اصلی توسعه نیافتگی در مناطق مرزی و در حقیقت، نداشتن تعادل منطقه‌ای میان مناطق مرزی و مناطق داخلی کشور، مسائل امنیتی در مناطق مرزی است. مطالعات جلالی نشان می‌دهد

میان امنیت و توسعه در مناطق مرزی از یک سو و توسعه و امنیت در کل کشور از سوی دیگر روابط مستقیمی وجود دارد؛ به این معنی که ناامنی و توسعه‌نیافتگی مناطق مرزی موجب ناامنی و توسعه‌نیافتگی کل کشور می‌شود (جلالی، ۱۳۸۹: ۶۶).

نظریه واردن

در آغاز جنگ و تهاجمات نظامی، بحث حمله به مراکز حساس و ثقل از اولویت زیادی برخوردار است. از این نظر باید در طراحی‌های نظامی به این مراکز حساس و ثقل توجه شود. سرهنگ هوایی جان واردن در سال ۱۳۷۰ با سمت مشاور نظامی امنیت ملی آمریکا، نظریه خود را که به «تئوری پنج حلقه» واردن مشهور است، به پنتاگون و فرماندهان وقت نظامی، ژنرال نورمن شوارتسکف و ژنرال کولین پاول ارائه کرد که پذیرفته شد. تئوری یادشده بر این مبناست که مهم‌ترین وظیفه در طرح‌ریزی یک جنگ، شناسایی مراکز ثقل کشور مورد تهاجم است و چنانچه این مراکز با دقت لازم شناسایی شوند و هدف قرار گیرند، کشور مورد تهاجم در اولین روزهای جنگ طعم شکست نظامی را می‌چشد و در کوتاه‌ترین مدت به خواسته‌های کشور مهاجم (آمریکا) تن در می‌دهد و تسلیم می‌شود. نظریه یا مدار ۵ حلقه واردن در جنگ ۴۳ روزه ۱۳۷۰ (جنگ اول خلیج فارس)، مناقشه کوزوو (جنگ ۱۱ هفته‌ای سال ۱۳۷۸ ناتو علیه یوگسلاوی) و جنگ اخیر آمریکا و انگلیس علیه عراق (۱۳۸۲) دقیقاً به کار گرفته شد. در نظریه مذکور، مراکز ثقل یک کشور، به صورت سیستمی همانند اعضای بدن قلمداد و در صورت انهدام هر یک از مراکز ثقل، سیستم، پیکره و کالبد کشور مورد تهاجم فلج می‌شود و قادر به ادامه فعالیت و حیات نخواهد بود (ستاره، ۱۳۸۹: ۱۱۹-۱۲۱).

جدول ۱ و نمودار ۱ اجزا و مدل واردن را نشان می‌دهند. مراکز ثقل یک کشور شامل پنج حلقه زیر بوده و دوایر متحدالمرکزند که در مجموع ساختارهای اصلی قدرت یک کشور را تشکیل می‌دهند:

۱. حلقه اول، رهبری ملی؛^۱
۲. حلقه دوم، محصولات کلیدی؛^۲
۳. حلقه سوم، زیرساخت‌های حمل و نقل؛^۳
۴. حلقه چهارم، جمعیت ملی و اراده ملی؛^۴
۵. حلقه پنجم، نیروهای عملیاتی.^۵

- 1 . National Leadership
- 2 . Key Production
- 3 . Infrastructures
- 4 . Population & People Will
- 5 . Field Forces

جدول ۱- اجزای پنج حلقه واردن

استراتژی انهدام مراکز ثقل.....قرارگاه پدافند هوایی خاتم الانبیاء(ص)			
حلقه ها	عناوین	مقایسه با اندام بدن انسان	مراکز ثقل
حلقه اول	رهبری ملی National leadership	مغز و سیستم عصبی	رهبری سیاسی ، مراکز اصلی تصمیم گیریهای کلان سیاسی و نظامی (وزارتخانه ها - قرارگاههای عمده فرماندهی ، مخابرات راه دور و ...)
حلقه دوم	محصولات کلیدی Key Production	سیستم هاضمه و گردش خون	نیروگاههای برق ، پالایشگاهها، صنایع سنگین ،مخازن سوخت ، صنایع دفاعی ، دپوهای مهمات، انبارهای عمده مواد غذایی ،داروئی و شبکه آبرسانی
حلقه سوم	زیر ساختها Infrastructures	اندامهای حرکتی (دست و پا)	فرودگاهها ، راه آهن ،بنادر ، جاده ها ، پلها ،انبارهای عمده ، شبکه های مخابراتی منطقه ای و محلی
حلقه چهارم	جمعیت مردمی و اراده ملی Population & National will	روح و روان و اراده	جمعیت مردمی و افراد نیروهای مسلح که با عملیات روانی دشمن* مورد هدف قرار میگیرند
حلقه پنجم	نیروهای عملیاتی Field Forces	سلولهای دفاعی	سیستمهای اعلام خبر راداری ،مواضع و سایتهای سیستمهای توپخانه ای و موشکی پدافند هوایی ، پایگاههای هوایی ، پایگاههای موشکی زمین به زمین ، پایگاههای دریایی و شناورها ، مراکز مخابراتی و انبارهای قطعات پدکی، یگانهای عملیاتی، خطوط مقدم ،قرارگاههای تاکتیکی و ...

*امریکا در جنگ اخیر علیه عراق بیش از ۴۵ میلیون اعلامیه کاغذی با هدف تخریب روحیه ، ایجاد شایعه و کاهش آستانه مقاومت مردمی بر روی مردم و نیروهای مسلح عراق از طریق هوا پخش نمود .

منبع: (ستاره، ۱۳۸۹: ۱۲۰)

نمودار ۱- مدل پنج حلقه واردن (نباتی، ۱۳۸۹: ۵۹)

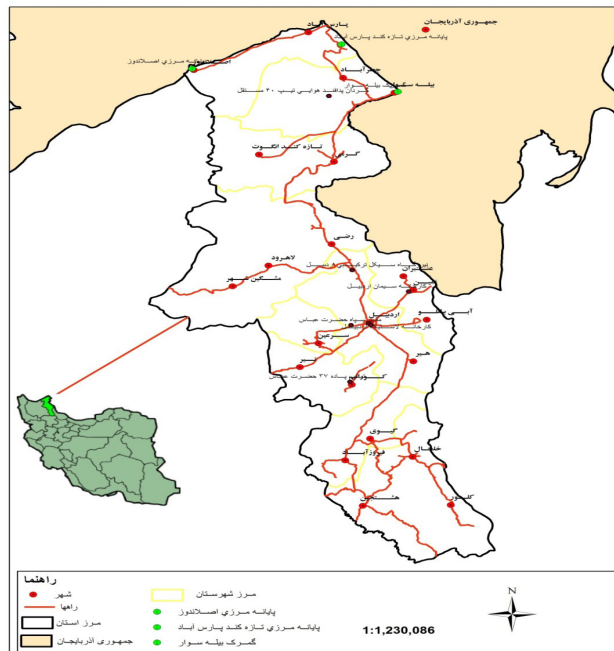

داده‌های تحقیق

۱. معرفی استان

استان اردبیل ۱۷۷۹۹ (۱/۰۹ درصد) کیلومتر مربع وسعت دارد و برابر سرشماری سال ۱۳۹۰، جمعیت آن به ۱۲۴۸۴۸۸ نفر (۱/۶۶ درصد) می‌رسد. مطابق آمارهای سال ۱۳۹۰، استان اردبیل از نظر تعداد جمعیت، بیستمین استان بین ۳۱ استان کشور است (<http://www.amar.org.ir>). این استان مرزی از شمال با کشور جمهوری آذربایجان، از جنوب با استان زنجان، از غرب با آذربایجان شرقی و از شرق با استان گیلان همسایه است. شش شهرستان این استان شامل نمین، اردبیل، بيله سوار، گرمی، مشگین شهر و پارس‌آباد حدود ۳۸۲ کیلومتر (<http://www.ichto.ir>) با کشور جمهوری آذربایجان مرز مشترک دارند که ۱۵۹ کیلومتر آن را رودهای مرزی ارس و بالهارود (<http://www.ichto.ir>) تشکیل می‌دهند. نقشه ۱ موقعیت جغرافیایی استان اردبیل را نشان می‌دهد.

نقشه ۱- موقعیت جغرافیایی استان اردبیل (ترسیم نویسندگان با استفاده از نرم‌افزار GIS ARC)

استان اردبیل، طبق آخرین تقسیمات کشوری، از ۱۰ شهرستان، ۲۵ بخش، ۲۴ شهر و ۶۶ دهستان تشکیل شده (<http://fa.wikipedia.org>) و مرکز آن شهر

اردبیل است. شهرستان‌های این استان عبارت‌اند از: اردبیل، بيله سوار، گرمی، خلخال، مشکین شهر، پارس‌آباد، نیر، نمین، کوثر و سرعین. عمده جمعیت استان در بخش کشاورزی فعالیت می‌کنند. مهم‌ترین محصولات کشاورزی این استان غلات، سیب زمینی، حبوبات و ذرت است. تولید گوشت، لبنیات و عسل از فعالیت‌های دیگر مردم این استان است. صنایع لاستیک‌سازی، چرم‌سازی و صنایع مرتبط با کشاورزی نیز در این استان دایر است. در نگاهی کلی استان اردبیل جزء استان‌های سرد کشور محسوب می‌شود. کوهستانی بودن اغلب مناطق این استان باعث کاهش دما به خصوص در فصل‌های پاییز و زمستان می‌شود. شهر اردبیل، مرکز استان، با ارتفاع ۱۵۰۰ متر از سطح دریا، ۵۷۸ کیلومتری تهران، واقع شده است (<http://www.iranair.com>).

آب گرم‌های درمانی و آب‌های معدنی استان بسیار معروف است و با بهبود شرایط برای گردشگران، توانایی جذب گردشگر بیشتری نیز وجود دارد (<http://www.aftabir.com>). از سه میلیون گردشگر خارجی واردشده به کشور در سال ۱۳۹۱، بالغ بر ۱۰ درصد از مرز استان اردبیل وارد شده‌اند (<http://com.khabarfarsi.com>). هم‌اکنون با استفاده از ظرفیت گردشگری سلامت در استان به طور میانگین سالانه ۴۰ میلیون دلار عاید استان اردبیل می‌شود. سالانه بیش از ۴۰۰ هزار گردشگر خارجی که قریب به اتفاق آنها اتباع جمهوری آذربایجان هستند از مرز بيله سوار وارد استان می‌شوند. بیش از ۵۰ درصد این گردشگران و مسافران با هدف استفاده از خدمات درمانی به استان سفر می‌کنند. از مشکلات عمده در این زمینه عدم ساماندهی مسافران و بیماران ورودی به استان است (<http://ir.irna.arak.www5/>).

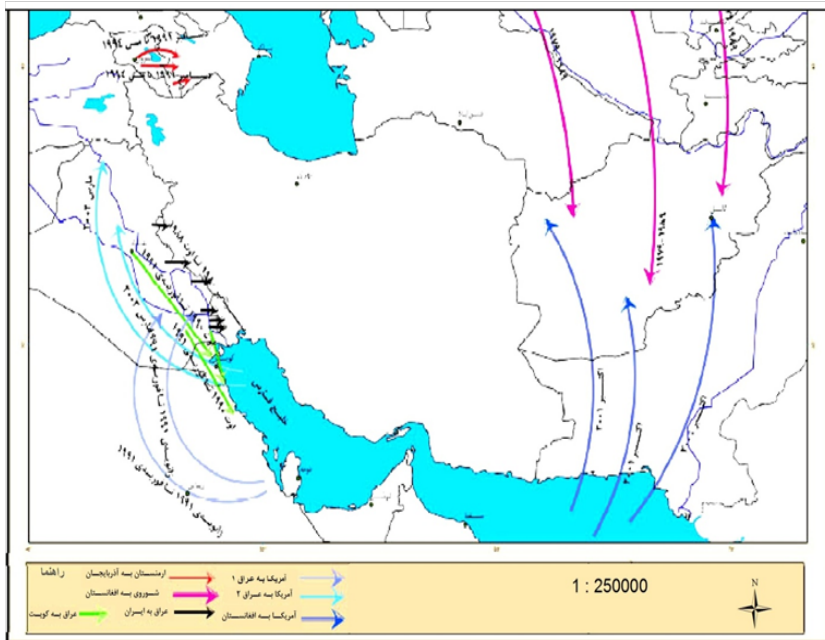
۲. تهدیدها و جنگ‌های فضای پیرامونی جمهوری اسلامی ایران

ایران به دلیل قرار گرفتن در فضایی استراتژیک به طور ذاتی جزو مناطق تهدیدزا محسوب می‌شود. برای نمونه تعدد منابع تهدید ناشی از همسایگی ایران فقط با افغانستان بیش از هر کشور اروپای غربی و تمام همسایگان آن است (کریمی، ۱۳۷۹: ۱۳). در سی سال گذشته در فاصله سال‌های ۱۹۷۸ تا ۲۰۰۷ در فضای پیرامونی هیچ کشوری به اندازه ایران جنگ در شکل‌های گوناگون آن به وقوع نپیوسته و ایران از این نظر در جهان رکورددار است. تهاجم نظامی شوروی سابق به افغانستان در سال ۱۹۷۹، تهاجم نظامی عراق به جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۹۸۸، تهاجم نظامی عراق به کویت در سال ۱۹۹۰ و اشغال این کشور، تهاجم نظامی آمریکا و متحدان به عراق

در سال ۱۹۹۱ برای بازپس‌گیری کویت از عراق، تهاجم نظامی آمریکا به افغانستان در سال ۲۰۰۱ به منظور سرنگونی حکومت طالبان و اشغال این کشور، تهاجم نظامی مجدد آمریکا و متحدانش به عراق در سال ۲۰۰۳ به بهانه وجود سلاح‌های کشتار جمعی و اشغال این کشور از جمله جنگ‌هایی بوده که در نزدیکی و همسایگی مرزهای جمهوری اسلامی ایران اتفاق افتاده است. گذشته از این جنگ‌ها، جنگ جمهوری آذربایجان و ارمنستان بر سر منطقه قره باغ از دسامبر ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۴ در نزدیکی منطقه مطالعاتی این پژوهش در جریان بود (عزتی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۹۲).

شایان ذکر است منازعه و کشمکش دو کشور آذربایجان و ارمنستان که در حال حاضر نیز ادامه دارد، شرایط جنگی ویژه‌ای در منطقه حکم فرما و پای قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را به منطقه قفقاز باز کرده است. بدیهی است هر یک از این جنگ‌ها تأثیرات امنیتی و سیاسی خود را به ویژه در مناطق مرزی کشورمان بر جای گذاشته‌اند. (نقشه ۲ تهدیدها و جنگ‌های فضای پیرامونی جمهوری اسلامی ایران را نشان می‌دهد).

نقشه ۲- جنگ‌های فضای پیرامونی جمهوری اسلامی ایران (عزتی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۹۲)

۳. قومیت‌های مناطق مرزی و عامل توسعه

یکی از آسیب‌های جمهوری اسلامی ایران وجود قومیت‌ها در مناطق مرزی است. کشورمان از اقوام مختلف تشکیل شده است. پنج قوم بزرگ کشور آذربایجانی‌ها، کردها، عرب‌ها، بلوچ‌ها و ترکمن‌ها در مناطق مرزی مستقرند. وجود دنباله‌های فضایی این اقوام در آن سوی مرزهای بین‌المللی و ترکیبی بودن الگوی ملت ایران باعث شده است مناطق قومی با چالش‌ها و آسیب‌های امنیتی روبه‌رو باشند. گرایش‌های قومی و مسائل مربوط به آن با ماهیتی جدید و کاملاً متفاوت از گذشته بازتولید شده است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان از موج دیگری از قوم‌گرایی سخن گفت و اقوام مرزنشین را به عنوان متغیری مهم مطرح کرد. از سوی دیگر اغلب کشورهای همسایه با تنگناهای شدید جغرافیایی و ژئوپلیتیکی و نظام‌های سیاسی ناپایدار مواجه هستند و از همه مهم‌تر تعارضات ایدئولوژیکی و علایق و منافع متداخل با جمهوری اسلامی ایران دارند (غلام‌حسینی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۳۷-۱۳۸). مردم استان اردبیل از اقوام آذری هستند و به زبان ترکی آذری تکلم می‌کنند. با توجه به ریشه‌های نژادی و فرهنگی مشترک بین مردم این استان با مردم کشور همجوار باید این ملاحظات در تمام برنامه‌های توسعه و آمایش سرزمینی این استان در نظر گرفته شود. در میان مسائل اصلی مناطق مرزی، مهم‌ترین مسئله سطح توسعه اقتصادی و اجتماعی این مناطق است که همواره از سوی مردم این مناطق با رویکرد مقایسه‌ای (هم با مناطق داخل کشور و هم با کشور همجوار) دنبال می‌شود. براساس بررسی میزان توسعه و رشد اقتصادی و اجتماعی مناطق مختلف کشور در طول سه برنامه توسعه که در سال ۱۳۸۵ انجام گرفت، استان اردبیل در پایان برنامه اول در سال ۱۳۷۲ با ۵۴۹/۷۱ امتیاز در رتبه ۱۱ کشوری،^۱ در مقطع پایانی برنامه دوم توسعه در سال ۱۳۷۷ با ۴۹۶/۵۵ امتیاز بین ۲۸ استان در رتبه ۲۴ و در مقطع پایانی برنامه سوم در سال ۱۳۸۲ با ۵۷۶/۷۷ امتیاز در رتبه ۲۵ قرار گرفته است (عبدی، ۱۳۸۷: ۱۳-۱۲). همچنین استان اردبیل در بخش صنعت در طول برنامه چهارم در فاصله سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۸۵ میان ۳۰ استان کشور حایز رتبه نوزدهم (شهبازی، ۱۳۹۲: ۱۳) و از نظر میانگین شاخص توسعه انسانی دارای رتبه ۲۴ (ساسان و کلانتری دهقی، ۱۳۹۰: ۳-۵) بوده و در ردیف استان‌های پایین‌تر از نظر میانگین توسعه انسانی قرار گرفته است. آمارهای موجود، عقب‌ماندگی و سطح پایین توسعه این استان را نشان می‌دهد.

۱. در آن مقطع محدوده فعلی استان اردبیل در قالب استان آذربایجان شرقی بوده است.

۴. تراکم جمعیت

طبق سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۰، جمعیت استان اردبیل ۱۲۴۸۴۸۸ نفر بوده است. بر اساس این سرشماری، تراکم جمعیت استان اردبیل ۷۰ نفر در هر کیلومتر مربع است که در مقایسه با تراکم جمعیت کل کشور (۴۶ نفر در هر کیلومتر مربع)، باید این استان را جزو مناطق پرجمعیت دانست. استان اردبیل با وسعتی معادل ۱/۰۹ درصد مساحت کشور، ۱/۶۶ درصد جمعیت را در خود جای داده است (گزیده نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰-۱۳۹۱: ۳۱، ۳۰ و ۳۶). با توجه به جدول ۲، توزیع جمعیت در این استان تعادل لازم را ندارد؛ به طوری که در بعضی شهرستان‌ها جمعیت زیاد و در برخی دیگر، جمعیت کمتر است. (جدول ۲ مشخصات جمعیتی شهرستان‌های استان اردبیل را در سال ۱۳۹۰ نشان می‌دهد).

مطالعه و بررسی آخرین آمار مربوط به توزیع و تراکم جمعیت در سطح استان اردبیل حاوی نکات درخور توجهی است. این ارقام و آمار نشان می‌دهد شهرستان اردبیل به تنهایی بیش از ۴۵ درصد جمعیت استان را در خود جای داده است و سهم سایر شهرستان‌های استان (۹ شهرستان) نیز قریب ۵۵ درصد است. این آمارها نه تنها نابرابری در اندازه شهرها، تعادل نداشتن جمعیتی در سطح استان و تمرکز جمعیتی در سطح یک شهرستان را نشان می‌دهد، از نداشتن پویایی و توانایی لازم بقیه شهرستان‌های استان برای جذب جمعیت حکایت دارد. همچنین بررسی تراکم جمعیتی در سطح استان نشان می‌دهد که شهرستان اردبیل با تراکم ۱۴۸/۱۲ نفر بالاترین میزان تراکم جمعیتی را دارد. شهرستان‌های مرزی گرمی، بیله سوار و نمین به ترتیب با ۲۷/۵۴ نفر، ۲۷/۶۴ و ۵۵/۷۰ از شهرستان‌های با تراکم جمعیت پایین استان به حساب می‌آیند. طبق این ارقام، تراکم جمعیت این سه شهرستان مرزی از میانگین تراکم جمعیتی استان اردبیل (۷۰ نفر) هم پایین‌تر است. در این میان، تراکم جمعیتی دو شهرستان مرزی گرمی و بیله سوار حتی از میانگین تراکم جمعیتی کشور (۴۶ نفر) نیز بسیار پایین‌تر است که آسیب‌پذیری آنها را از نظر دفاعی و امنیتی نشان می‌دهد. تراکم جمعیتی مناسب و نگهداشت جمعیت در این مناطق مرزی موجب تثبیت مسائل امنیتی می‌شود.

جدول ۲- مشخصات جمعیتی شهرستان‌های استان اردبیل در سال ۱۳۹۰

نام شهرستان	مساحت (کیلومتر مربع)	جمعیت شهری	جمعیت روستایی	جمعیت کل	تراکم جمعیت
اردبیل	۳۸۱۰	۴۸۵۱۵۳	۷۹۲۱۲	۵۶۴۳۶۵	۱۴۸,۱۲
بيله سوار	۱۹۴۵	۲۲۸۸۹	۳۰۸۷۹	۵۳۷۶۸	۲۷,۶۴
پارس آباد	۱۵۵۴	۹۶۲۷۹	۷۶۹۰۳	۱۷۳۱۸۲	۱۱۱,۴۴
خلخال	۳۹۷۹	۴۷۸۴۸	۴۴۴۸۴	۹۲۳۳۲	۲۳,۲۰
سرعین	۵۱۵,۱	۴۴۴۰	۱۳۷۹۱	۱۸۲۳۱	۳۵,۴
کوثر	۱۲۴۵	۷۱۵۸	۱۹۰۴۰	۲۶۱۹۸	۲۱,۰۴
گرمی	۱۷۵۲,۲	۳۱۴۹۷	۵۲۷۷۰	۴۸۲۶۲	۲۷,۵۴
مشگین شهر	۳۶۱۷	۷۲۹۵۸	۷۸۱۹۸	۱۵۱۱۵۶	۴۱,۷۹
نمین	۱۱۰۱,۲	۲۴۰۴۶	۳۷۲۸۷	۶۱۳۳۳	۵۵,۷۰
نی‌ریز	۱۴۹۵,۴	۶۶۷۴	۱۶۹۸۲	۲۳۶۵۶	۱۵,۸۲

منبع: <http://www.amar.org.ir> <http://www.wikipg.com>

۵. رشد جمعیت

براساس آمارهای سرشماری سال ۱۳۹۰، بیشترین درصد رشد جمعیت ایران در استان‌های بوشهر و البرز و کمترین میزان رشد در استان‌های اردبیل و ایلام بوده است؛ به طوری که رشد جمعیت استان اردبیل با ۰/۳۳٪ پایین‌ترین میزان رشد را بین ۳۱ استان کشور داشته است (<http://www.amar.org.ir>). آمارها نشان می‌دهد رشد جمعیت استان از سال ۱۳۷۰ به بعد کندتر بوده است (<http://net.farsfoundation.ir>).

مقایسه تغییرات جمعیتی استان اردبیل با کل کشور نشان می‌دهد که متوسط میزان رشد جمعیت استان نسبت به متوسط میزان رشد جمعیت کشور کمتر است و این امر از مهاجرپرست بودن استان اردبیل حکایت دارد. (جدول ۳ متوسط رشد سالانه، تراکم نسبی و توزیع نسبی جمعیت استان‌های کشور طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۰ را نشان می‌دهد. ردیف‌های رنگی جدول مربوط به استان‌های مرزی است.) مهاجرت در استان به دو شکل مهاجرت به خارج و مهاجرت در داخل انجام می‌گیرد. مهاجرت به خارج استان عمدتاً به تهران و به میزان کمتر به سایر استان‌هاست. مهاجرت در داخل استان از نواحی روستایی به سوی شهرها، به خصوص مرکز استان انجام می‌شود. در مهاجرت‌های داخلی، شهر اردبیل به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و داشتن امکانات بیشتر مورد توجه است و کانونی مهاجرپذیر شده است. وجود مشکلات معیشتی، نبود

زمین و آب کافی، رشد سریع جمعیت و افزایش آن، دسترسی نداشتن به تسهیلات بهداشتی، درمانی و کمبود امکانات آموزشی در سطوح بالاتر و خشک‌سالی‌های پی در پی در روستاها موجب تشدید این وضعیت شده است (<http://iran.farsfoundation.net>).

جدول ۳- متوسط رشد سالانه، تراکم نسبی و توزیع نسبی جمعیت استان‌های کشور طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۰

ردیف	استان‌ها	متوسط رشد سالانه طی سال‌های ۹۰-۱۳۸۵	تراکم نسبی جمعیت (نفر در کیلومتر مربع)		توزیع نسبی جمعیت	
			۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۹۰
۱	آذربایجان شرقی	.۱۶۶	۷۹	۸۲	۵/۱۱	۴/۹۶
۲	آذربایجان غربی	۱/۴۰	۷۷	۸۲	۴/۰۸	۴/۱۰
۳	اردبیل	.۳۳	۶۹	۷۰	۱/۷۴	۱/۶۶
۴	اصفهان	۱/۳۳	۴۲	۴۶	۶/۴۷	۶/۴۹
۵	البرز	۳/۰۴	۴۰۶	۴۷۱	۲/۹۵	۳/۲۱
۶	ایلام	.۴۳	۲۷	۲۸	.۷۷	.۷۴
۷	بوشهر	۳/۱۱	۳۹	۴۵	۱/۲۶	۱/۳۷
۸	تهران	۱/۴۴	۸۲۹	۸۹۰	۱۶/۰۹	۱۶/۲۱
۹	چهارمحال و بختیاری	.۸۶	۵۲	۵۵	۱/۲۲	۱/۱۹
۱۰	خراسان جنوبی	.۸۱	۷	۷	.۹۰	.۸۸
۱۱	خراسان رضوی	۱/۴۰	۴۴	۵۰	۷/۹۴	۷/۹۸
۱۲	خراسان شمالی	۱/۳۵	۲۹	۳۱	۱/۱۵	۱/۱۵
۱۳	خوزستان	۱/۱۷	۶۷	۷۱	۶/۰۷	۶/۰۳
۱۴	زنجان	۱/۰۴	۴۴	۴۷	۱/۳۷	۱/۳۵
۱۵	سمنان	۱/۳۷	۶	۶	.۸۴	.۸۴
۱۶	سیستان و بلوچستان	۱/۰۵	۱۳	۱۴	۳/۴۱	۳/۳۷
۱۷	فارس	۱/۱۷	۳۵	۳۷	۶/۱۵	۶/۱۲
۱۸	قزوین	۱/۰۰	۷۴	۷۷	۱/۶۲	۱/۶۰
۱۹	قم	۱/۹۳	۹۰	۱۰۰	۱/۴۸	۱/۵۳
۲۰	کردستان	.۷۳	۴۹	۵۱	۲/۰۴	۱/۹۹

۳/۹۱	۳/۷۶	۱۶	۱۵	۲/۰۷	کرمان	۲۱
۲/۵۹	۲/۶۷	۷۸	۷۵	. /۶۹	کرمانشاه	۲۲
. /۱۸۸	. /۹۰	۴۲	۴۱	. /۷۶	کهگیلویه و بویراحمد	۲۳
۲/۳۶	۲/۲۹	۸۷	۸۰	۱/۹۰	گلستان	۲۴
۳/۳۰	۳ /۴۱	۱۷۷	۱۷۱	. /۶۲	گیلان	۲۵
۲/۳۳	۲/۴۴	۶۲	۶۱	. /۴۴	لرستان	۲۶
۴/۰۹	۴/۱۴	۱۲۹	۱۲۳	۱/۰۲	مازندران	۲۷
۱/۸۸	۱/۹۲	۴۹	۴۶	. /۹۱	مرکزی	۲۸
۲/۱۰	۱/۹۹	۲۲	۲۰	۲/۳۷	هرمزگان	۲۹
۲/۳۴	۲/۴۲	۹۱	۸۸	. /۶۴	همدان	۳۰
۱/۴۳	۱/۴۱	۸	۸	۱/۶۳	یزد	۳۱
۱۰۰	۱۰۰	۴۶	۴۳	۱/۲۹	کل کشور	جمع

منبع: گزیده نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰- ترکیب و تلفیق اطلاعات و داده‌ها از نگارندگان

۶. ویژگی‌های کشورهای همجوار و مناطق مرزی

استان‌ها و مناطق مرزی به علت تماس با محیط خارجی در معرض انواع تهدیدها قرار دارند و همین ویژگی آنها را در برابر تهدیدهای خارجی آسیب‌پذیر می‌کند (عندلیب، ۱۳۸۰: ۱۲۲). بنابراین، شناخت مبادی تهدیدها و بررسی و تحلیل آنها موضوعی مهم در زمینه تحلیل تهدیدهای نظامی است. وقتی تهدیدی مطرح می‌شود، برای انعکاس در زمینه جغرافیایی باید کانون یا مبدأ آن تعیین شود (زرقانی و اعظمی، ۱۳۹۰: ۱۴۵). در این میان ویژگی‌های کشورهای همجوار بسیار مهم و تعیین‌کننده خواهد بود. وقتی به موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه و همسایگی آن با جمهوری آذربایجان توجه می‌کنیم، متوجه می‌شویم این جمهوری بین تمام جمهوری‌های استقلال یافته از شوروی سابق، بیشترین تنش‌های سیاسی-امنیتی را داشته است. شورش، کودتا، جنگ و دگرگونی‌های عمده در سیاست خارجی، بخشی از جلوه‌های ناپایداری این کشور بوده است (کریمی پور، ۱۳۷۹: ۷۵).

علاوه بر این، باید به اقدامات و جهت‌گیری کلی دولت آذربایجان توجه کرد. در بلندمدت و در افق‌های آینده تهدیدها از ناحیه این کشور قابل پیش‌بینی است. به‌رغم وجود زمینه‌ها و بسترهای مشترک، جمهوری آذربایجان از ابتدای شکل‌گیری در سال

۱۹۹۱ هویت ملی خود را براساس آموزه‌های ناسیونالیسم قومی تعریف کرده که با آموزه‌های دینی نظام جمهوری اسلامی ایران تعارض اساسی دارد؛ از این رو، دو کشور ایران و آذربایجان هرگز موفق به برقراری روابط گسترده و مستحکم در عرصه‌های گوناگون نشده‌اند. ارزیابی سیاست‌ها و اقدامات جمهوری آذربایجان پس از استقلال نشان می‌دهد که کشوری غیرهمسو با جمهوری اسلامی ایران بوده است. همچنین جمهوری آذربایجان برای تضعیف وحدت ملی ایران و تقویت موضع خود در ارتباط با گسترش اندیشه پان‌ترکیسم و ایده آذربایجان واحد (پورمهرانی، ۱۳۸۹: ۶۲ و جوانی، ۱۳۸۰: ۱۶۹-۱۷۱) به فعالیت‌ها و اقدامات گسترده و همه‌جانبه‌ای دست زده که از نظر امنیتی پیامدهای زیان‌باری داشته است.

کارکرد مرزهای جمهوری اسلامی ایران و کشور آذربایجان در محدوده استان اردبیل به دلیل کنترل مؤثر نشدن از موضوعات قابل بحث و بررسی است. تردهای غیرقانونی مرزی، قاچاق کالا، مواد مخدر، مشروبات الکلی و برخی تحرکات امنیتی در شمار کارکردهای روزمره مرز ۶۷۸ کیلومتری دو کشور است. استمرار چنین وضعی به ویژه هنگام حاد شدن مسئله قره باغ ممکن است در دو سوی مرز (با توجه به ترکیب جمعیتی این دو ناحیه) به اختلال اجتماعی منجر شود (کریمی‌پور، ۱۳۷۹: ۹۴).

همچنین جمهوری آذربایجان با موقعیت جغرافیایی و استراتژیکی خود در منطقه قفقاز، می‌تواند با همکاری کشورهای آمریکا، رژیم صهیونیستی و پیمان ناتو، در آینده تهدیدهایی را برای جمهوری اسلامی ایران از سوی شمال به وجود آورد (پورمهرانی، ۱۳۸۹: ۶۱). جمهوری آذربایجان برای رسیدن به اهداف خود با دشمنان جمهوری اسلامی ایران همکاری و زمینه‌های نفوذ آنها را فراهم می‌کند (شورای نویسندگان، ۱۳۹۱: ۲۸۷). حضور ایالات متحده آمریکا و رژیم صهیونیستی در کشورهای پیرامون جمهوری اسلامی ایران برای به چالش کشیدن امنیت ملی ایران همواره یکی از سیاست‌های اصلی این کشورها در قبال ایران به ویژه در سال‌های اخیر بوده است (زرقانی، ۱۳۸۵: ۱۷۲). پس از فروپاشی شوروی، اساس سیاست آمریکا را در آسیای مرکزی و قفقاز سیاست «همه چیز بدون ایران» تشکیل می‌دهد (نانی، ۱۳۷۷: ۱۱۰). حضور کشورهایمانند ایالات متحده آمریکا و رژیم صهیونیستی در جمهوری آذربایجان و گسترش ناتو در آینده به سمت شرق و احتمال عضویت جمهوری آذربایجان در سازمان ناتو در آینده یکی از عواملی است که در درجه اول بر امنیت مرزها و به تبع آن بر امنیت کل کشور تأثیر خواهد گذاشت. راهبرد گسترش ناتو را می‌توان

فرایندی دانست که از اروپای شرقی آغاز شده و حوزه‌های مربوط به آسیای مرکزی، قفقاز، آسیای جنوب غربی و غرب آسیا را دربر خواهد گرفت. فرایندهای موجود نشان می‌دهد بازیگرانی مانند جمهوری آذربایجان در میان مدت جذب ناتو خواهند شد (متقی و پاژن، ۱۳۹۱: ۸۳-۹۵). قراردادهای و گرایش‌های نظامی جمهوری آذربایجان نه تنها تمایلات استراتژیک این کشور را به خوبی آشکار می‌کند بلکه نشان می‌دهد که برای حفظ امنیت خود در درازمدت همکاری با ناتو و ترکیه را ترجیح می‌دهد. باز دیده‌های مرتب نمایندگان پیمان محدودیت‌های سلاح‌های اروپایی از تجهیزات ارتش آذربایجان، همکاری تنگاتنگ با ترکیه و دعوت رسمی از ناتو برای مشارکت در حفظ امنیت خط لوله نفت باکو-جیحان بخشی از نشانه‌های بارز این تمایل استراتژیک به شمار می‌رود. تمایل استراتژیک جمهوری آذربایجان به ناتو و ایالات متحده آمریکا را می‌توان در شمار منابع تنش ژئواستراتژیک این کشور با جمهوری اسلامی ایران قلمداد کرد (کریمی‌پور، ۱۳۷۹: ۹۶-۹۷).

حضور ایالات متحده آمریکا در افغانستان در جوار مرزهای ایران، آموزش و تجهیز مخالفان نظام برای مثال گروه به اصطلاح جنرال‌الله به منظور ایجاد بی‌ثباتی و ناامنی در استان مرزی سیستان و بلوچستان نمونه بسیار روشنی از بهره‌برداری ایالات متحده آمریکا از فضای سرزمینی کشورهای همسایه ایران برای ایجاد ناامنی در مناطق مرزی ایران است. در این میان استان اردبیل با داشتن نزدیک به ۴۰۰ کیلومتر مرز مشترک با جمهوری آذربایجان (قریب ۵ درصد کل مرزهای کشور) اهمیت و جایگاه ویژه‌ای در برنامه‌ها و طرح‌های دفاعی-امنیتی منطقه شمال غرب کشور دارد.

گفتنی است مناطق مرزی استان اردبیل و جمهوری آذربایجان از جنبه‌های مختلف واجد ویژگی‌هایی خاص است که در آمایش دفاعی و امنیتی استان اردبیل نقشی تعیین‌کننده دارد. نکته مهم در بررسی مرزهای جمهوری اسلامی ایران در استان اردبیل پیدایش و تطبیق مرزها با گسترش و پراکندگی گروه‌های قومی و زبانی است. از این دیدگاه، مرزهای این منطقه از نوع تحمیلی است و خطوط مرزی بدون توجه به سیمای فرهنگی منطقه و بر اثر سیاست‌های توسعه‌طلبانه روسیه به وجود آمده است و مردم استان اردبیل و جمهوری آذربایجان به‌رغم اشتراکات فرهنگی و ریشه‌های نژادی یکسان، از هم جدا شده‌اند. امروزه همین تحمیلی بودن مرز پیامدهای امنیتی خاص خود را دارد که نیازمند بررسی است. در عین حال مرزهای جمهوری اسلامی ایران

در این منطقه از نظر تطابق با عوارض طبیعی بیشتر از نوع مرزهای طبیعی است.^۱ با نگاهی به مرزهای جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال غرب متوجه می‌شویم مرزهای شرقی منطقه یعنی استان اردبیل با جمهوری آذربایجان در محور ارتباطی اردبیل - آستارا در گردنه حیران با استفاده از رودخانه آستارا چای تعیین حدود شده است. نکته مهم تسلط ارتفاعات مرزی جمهوری آذربایجان بر جاده مواصلاتی مهم اردبیل- آستارا در گردنه حیران است که از نکات نظامی درخور توجه به حساب می‌آید. در نزدیکی شهر نمین در قسمت غربی شهر اردبیل تا شهر بیله سوار، مرز دو کشور را ارتفاعات تالش تشکیل می‌دهد؛ از این رو ارتفاعات جمهوری آذربایجان بر شهر مهم و استراتژیک اردبیل، مرکز استان اردبیل، دید کامل و ممتد دارد. بخش دیگری از مرز از بیله سوار تا پارس آباد که جلگه مغان نامیده می‌شود، منطقه‌ای کم‌ارتفاع، نفوذپذیر و بسیار باز است. مرز دو کشور در این قسمت بیشتر شبیه مرزهای هندسی است. از منطقه پارس آباد تا اصلاندوز مرز با استفاده از رودخانه ارس تحدید حدود شده است. این بخش از مرز به دلیل موازی بودن رودخانه ارس با مرز از جنبه نظامی و دفاعی اهمیت خاصی برای ایران دارد، زیرا امکان دفاع و پدافند را به نحو مناسبی فراهم می‌کند. در مقابل رودخانه قره سو و معبر مربوط به آن یعنی قره چای به دلیل عمود بودن بر مرز برای انجام عملیات نظامی نفوذی و آفندی کشور همسایه (جمهوری آذربایجان) نقطه ضعف نظامی برای ایران محسوب می‌شود. در واقع از همین معبر نفوذی ارتش سرخ شوروی در جنگ جهانی دوم عملیات نظامی خود را برای تصرف مشگین شهر و اردبیل با موفقیت و سهولت به انجام رساند (کفاش جمشید، ۱۳۹۱: ۲).

۷. شکل جغرافیایی و تحلیل‌های مکانی

گسترش استان اردبیل در عرض جغرافیایی به طول بیش از ۲۸۴ کیلومتر و در عین حال نداشتن عمق سرزمینی مناسب و کافی که در قسمت شمالی استان در برخی نقاط دارای عمقی کمتر از ۳۶ کیلومتر و در قسمت میانی آن حداکثر ۱۱۲ کیلومتر است، شکل جغرافیایی این استان را تا حدود زیادی مطول کرده است. چنین شکلی استان اردبیل را از بعد نظامی و دفاعی آسیب‌پذیر و آمایش سرزمینی آن را به ویژه از نظر ملاحظات و مقتضیات دفاعی و امنیتی واجد ویژگی‌هایی خاص کرده است (

۱. در واقع مرزهای طبیعی مرزهایی هستند که با استفاده از عوارض طبیعی مانند کوه‌ها، مسیر رودخانه، کانال و دریاچه تعیین و علامت‌گذاری می‌شوند؛ همچنین مرزهایی که از میان بیابان، جنگل یا باتلاق عبور می‌کنند.

نقشه ۳). بررسی موقعیت مکانی اماکن و تأسیسات مهم و حیاتی استان آسیب‌پذیری نظامی آنها را به خوبی نشان می‌دهد. موقعیت مکانی اماکن مهم نظامی و غیرنظامی استان در نقشه ۳ به نمایش در آمده است.

نیروگاه سیکل ترکیبی سبلان در کیلومتر ۳۰ جاده اردبیل به مشگین شهر، علاوه بر تأمین نیاز این استان، بخشی از نیاز شبکه برق سراسری کشور را نیز تأمین می‌کند. این نیروگاه هم اکنون با تولید ۹۵۴ مگاوات برق در شش واحد فعال است و توان تأمین برق استان اردبیل و صادرات و مبادله نیروی برق با کشورهای همسایه را دارد^۱ (<http://www.ertebatesanat.ir>). با این حال، نیروگاه سیکل ترکیبی سبلان در فاصله ۱۵ کیلومتری مرزهای جمهوری آذربایجان واقع است و ارتفاعات مرزی این کشور بر این کارخانه دید و تیر مناسبی دارد. کارخانه سیمان اردبیل در کیلومتر ۲۰ جاده اردبیل - آستارا (<http://www.com.30man.com>) نرسیده به شهر مرزی نمین که در ۱۲ کیلومتری مرز جمهوری آذربایجان قرار دارد، هرچند از موقعیت مناسب صادراتی برخوردار است، به لحاظ دید و تیر، مرزهای جمهوری آذربایجان بر این کارخانه مهم و استراتژیک تسلط نظامی دارند. مجتمع صنعتی آرتاویل، بزرگ‌ترین کارخانه لاستیک‌سازی شمال غرب کشور با ظرفیت تولید ۴۰,۰۰۰ تن در سال، در شش کیلومتری شهر اردبیل به طرف شهر سرعین در فاصله ۳۹ کیلومتری مرز اهمیت و نقش مؤثری در تولیدات داخلی، افزایش درآمد ملی و همچنین توسعه صادرات غیر نفتی دارد (<http://artawilnews.blogfa.com>) و ۱۵ درصد لاستیک کشور را تولید می‌کند (<http://www.niazerooz.com>). موقعیت مکانی کارخانه از نظر فاصله از مرز نسبتاً مناسب ارزیابی می‌شود. فرودگاه اردبیل در فاصله ۸ کیلومتری شهر اردبیل و در فاصله ۲۵ کیلومتری مرزهای کشور همجوار قرار دارد. ارتفاعات جمهوری آذربایجان همانند سایر اماکن مهم استان اردبیل به فرودگاه اردبیل دید و تیر مناسبی دارد.

مراکز و تأسیسات نظامی به دلیل حساسیت، اهمیت و نقش تعیین‌کننده در دفاع و امنیت کشورها به ویژه در مناطق مرزی جایگاه مهمی در آمایش سرزمین دارند و استقرار آنها تابع الزامات و ملاحظات خاصی است. برخی از مهم‌ترین ملاحظات و الزامات آمایش دفاعی و امنیتی عبارت‌اند از:

۱. داشتن دست‌کم ۲۰ کیلومتر فاصله از شهرها و مراکز اصلی جمعیت؛

۱. در ادامه طرح توسعه، سه واحد بخش بخار سیکل ترکیبی به ظرفیت این نیروگاه اضافه می‌شود و ظرفیت تولید برق آن پس از تکمیل به ۱۴۳۰ مگاوات خواهد رسید.

۲. عدم استقرار در دالان‌های هوایی؛

۳. وجود فاصله حداقل ۵ کیلومتری با نیروگاه‌ها، پالایشگاه‌ها و کارخانه‌های بزرگ

و حیاتی؛

۴. فقدان کابل‌های فشار قوی برق و لوله گاز و نفت در منطقه پیش‌بینی شده؛

۵. داشتن حداقل ۱۰۰ کیلومتر فاصله از خطوط مرزی؛

۶. قابلیت پدافند هوایی از منطقه مد نظر؛

۷. داشتن حداقل ۱۰۰ کیلومتر فاصله با مناطق بحرانی؛

۸. قابلیت استتار، اختفا و پدافند و حراست از منطقه؛

۹. در امان بودن از تهاجم هوایی دشمن خارجی، به طوری که در اولین هجوم خود

امکان دسترسی به آن را پیدا نکند (چوخابی زاده مقدم، ۱۳۸۱: ۹۴).

بررسی موقعیت اماکن نظامی استان نکات قابل تأملی به دست می‌دهد. به طور

کلی، اکثر اماکن نظامی استان متعلق به ارتش و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در

داخل شهر و بافت مسکونی قرار دارند و می‌توان گفت از نظر مکان‌یابی نظامی و

آمایش دفاعی و امنیتی وضعیت مناسبی ندارند.

از واحدهای نظامی ارتش فقط دو گردان پیاده و پدافند هوایی در سطح استان

مستقرند که به تیپ پیاده ۴۰ مستقل سراب تعلق دارند. مقر اصلی این تیپ در

۱۰ کیلومتری شهر سراب است که از نظر تقسیمات کشوری جزء شهرهای استان

آذربایجان شرقی به حساب می‌آید. گردان پیاده این تیپ هم اکنون به دلیل توسعه

فیزیکی شهر اردبیل کاملاً داخل شهر اردبیل در محاصره واحدهای مسکونی قرار

گرفته است. گردان پدافند هوایی تیپ پیاده ۴۰ مستقل سراب در روستای خروسلو

شهرستان بيله سوار مشغول انجام مأموریت است که به دلیل نزدیکی به مناطق

حساس مرزی موقعیت نظامی مناسبی دارد. (موقعیت جغرافیایی این دو گردان ارتش

در نقشه ۳ مشخص شده است).

در مجموع محل استقرار واحدهای نظامی سپاه نیز آمایش مناسبی در سطح

استان ندارد؛ به طوری که مقر سپاه حضرت عباس(ع) در داخل شهر قرار دارد،

که از نظر مکان‌یابی اشکال اساسی دارد. این مشکل در خصوص تمام نواحی بسیج

سپاه در همه شهرهای استان نیز مشاهده می‌شود. در این میان مقر تیپ ۳۷ پیاده

حضرت عباس اردبیل به دلیل قرار گرفتن در خارج از شهر اردبیل در قسمت جنوب

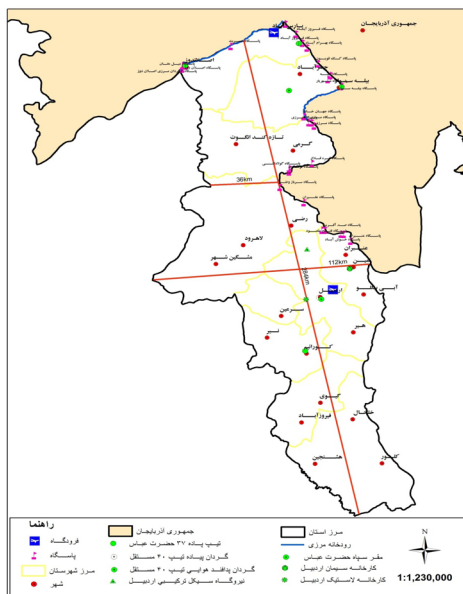
آن در فاصله ۱۳ کیلومتری در کنار جاده اردبیل - خلخال در کنار روستای کورائیم از مکان‌یابی نظامی نسبتاً مناسبی برخوردار است. از بررسی محل استقرار اماکن نظامی به این نتیجه می‌رسیم که در صورت رعایت ملاحظات و الزامات دفاعی و امنیتی، بخش‌های زیادی از استان اردبیل جزء محدوده‌های با ضریب امنیتی پایین قرار می‌گیرند. در مجموع حضور پادگان‌های نظامی داخل شهرها در عصر جنگ‌های نوین نه تنها ضرورت خود را از دست داده، بلکه بیش از پیش خطرآفرین است؛ به طوری که در کشورهای پیشرفته صنعتی پایگاه‌ها و پادگان‌های نظامی دور از شهر و به صورت صحرایی درآمده و حتی ستادهای مربوط به آنها نیز دور از شهر و جمعیت غیرنظامی ساخته می‌شوند (باقری، ۱۳۹۱: ۲۰۷).

موضوع مهم دیگری که در بررسی مکانی مناطق مرزی استان اردبیل باید به آن توجه کرد، محل استقرار پاسگاه‌های نظامی مرزی است. به طور کلی تأسیسات نظامی و مرزبانی ایران در نوار مرزی شمالی کشور عمدتاً در دوره جنگ سرد ایجاد شده‌اند و نیازمند ساماندهی دوباره با ملاحظات آمایش دفاعی - امنیتی هستند. با توجه به ناامنی موجود (قاچاق کالا، مواد مخدر و انسان) در سراسر مرزهای شمالی ایران با قفقاز، لازم است استقرار پاسگاه‌های نظامی منطقه، بازنگری شود تا در برابر خطرهای احتمالی و حمله‌های نظامی از قلمرو منطقه و کشور دفاع کنند (پور مهرانی، ۱۳۸۹: ۶۱-۶۲). محل استقرار پاسگاه‌های مرزی استان اردبیل که به دلیل تحدید حدود مرز روی خشکی از حساسیت خاصی برخوردار است، نشان می‌دهد آسیب‌پذیری‌های عمده‌ای در دفاع و امنیت مرزی وجود دارد. این آسیب‌پذیری‌ها از فشردگی و فاصله نزدیک پاسگاه‌های مرزی در برخی مناطق مرزی و دوری و فاصله زیاد پاسگاه‌ها در برخی دیگر از مناطق مرزی ناشی می‌شود. برای مثال در شهرستان مرزی نمین پاسگاه‌های مرزی خوش آباد، عنبران، فتح مقصود و صد آفرین به صورت فشرده و نزدیک هم استقرار یافته‌اند یا در شهرستان مرزی گرمی تمرکز مکانی پاسگاه‌ها در نیمه شمالی و جنوبی مرز است و بخش مرکزی آن کلاً فاقد پاسگاه است. همچنین در شهرستان مرزی بيله سوار در حالی که تمرکز پاسگاه‌ها در نیمه شمالی مرز مشاهده می‌شود، نیمه جنوبی آن در امتداد رودخانه مرزی بالهارود عملاً فاقد پاسگاه مرزی است در نقشه ۳ موقعیت و محل استقرار پاسگاه‌های مرزی استان نشان داده شده است.

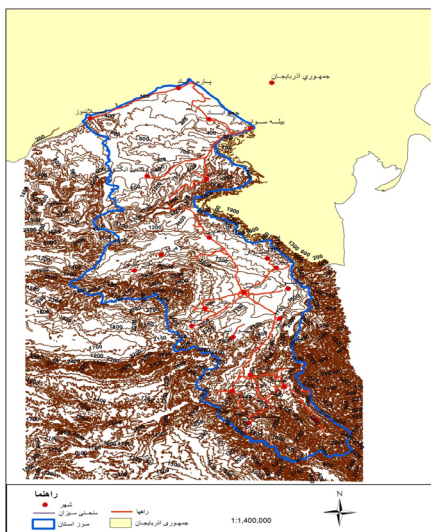
۸. شبکه‌های ارتباطی

معبر وصولی بیله سوار- گرمی- اردبیل با جهت شمالی- جنوبی در استان اردبیل به عنوان مهم‌ترین محور نفوذی، قابلیت بهره‌برداری برای یگان‌های نظامی کشور همجوار را دارد. تسلط ارتفاعات جمهوری آذربایجان، که ادامه کوه‌های تالش به شمار می‌روند، بر این معبر وصولی مهم در بیشتر طول جاده به ویژه در فاصله شهرهای رضی و بیله سوار که جاده نزدیک مرز قرار دارد، از نظر آمایش دفاعی و نظامی حایز اهمیت است (نقشه توپوگرافی ۴). از سوی دیگر شهر اردبیل به عنوان یکی از پادگان‌های نظامی پشتیبانی‌کننده خطوط مواصاتی شمال غرب و شمال استان اردبیل (به ویژه معبر وصولی بیله سوار- گرمی- اردبیل با جهت شمالی- جنوبی) به دلیل عبور از گردنه حساس حیران، ورود و خروج از آن به داخل کشور از گذشته‌های دور ضعف عملیاتی- نظامی داشته است. تسلط کامل نظامی ارتفاعات جمهوری آذربایجان بر جاده آستارا - اردبیل نیز از آسیب‌پذیری این جاده حکایت دارد. هرچند با احداث جاده جدید اردبیل- سرچم- میانه- تهران تا حدود زیادی از اتکای استان به جاده آستارا - اردبیل کاسته شده است، به دلیل غیراستاندارد بودن این جاده و تکمیل نشدن ظرفیت کامل آن اقدامات زیادی ضرورت دارد. (نقشه‌های ۲ و ۴ مسیر این جاده را نشان می‌دهد).

نقشه ۳- اماکن نظامی و غیرنظامی استان اردبیل (ترسیم نگارندگان با استفاده از نرم‌افزار GIS ARC)

نقشه ۴ - توپوگرافی استان اردبیل و مناطق مرزی کشور همجوار (ترسیم نگارندگان با استفاده از نرم‌افزار GIS ARC)

متصل نشدن استان اردبیل به شبکه ریلی کشور یکی دیگر از مشکلات ارتباطی این استان است. گذشته از مزایای اقتصادی اتصال استان اردبیل به شبکه ریلی کشور که با اجرای پروژه راه آهن میانه - اردبیل در آینده نزدیک امکان پذیر خواهد شد، گامی مهم و مؤثر برای تقویت و پشتیبانی نیروهای نظامی کشور در شرق آذربایجان خواهد بود. از سوی دیگر، به لحاظ اقتصادی و تجاری ادامه احداث خط آهن بین منطقه مغان در استان اردبیل و یکی از نقاط مرزی جمهوری آذربایجان از جمله ایمنی، بخش مهمی از مشکلات در حوزه حمل و نقل بین دو کشور را برطرف می‌کند و اقتصاد منطقه به ویژه مناطق مرزی متحول می‌شود. با ایجاد این خط آهن، جمهوری اسلامی ایران به راحتی می‌تواند به دریای سیاه راه یابد و استان‌های شمال غربی نیز می‌توانند با آن سوی قفقاز ارتباط برقرار کنند (<http://www.magiran.com>). مطلب مهم دیگر در زمینه ارتباطات با کشور جمهوری آذربایجان، موضوع پایانه‌های مرزی بین دو کشور است. با فروپاشی شوروی به نظر می‌رسید پایانه‌های مرزی شمال غرب کشور نقشی فعال و تعیین‌کننده در ارتباطات با کشورهای تازه استقلال یافته بر عهده بگیرند. بررسی میزان فعالیت این پایانه‌ها دست کم در استان اردبیل نشان می‌دهد که فعالیت آنها در سطحی مطلوب نبوده است؛ به طوری که از سه پایانه مرزی بيله سوار،

اصلاندوز و تازه‌کند پارس آباد در مرز بین استان اردبیل و جمهوری آذربایجان، در حال حاضر فقط پایانه مرزی بیله سوار فعال است و اتباع جمهوری آذربایجان و جمهوری اسلامی ایران از این پایانه رفت و آمد می‌کنند. (موقعیت جغرافیایی این پایانه‌ها در نقشه ۱ نشان داده شده است).

دو گمرک و پایانه مرزی اصلاندوز و تازه‌کند پارس آباد از جهات گوناگون مناسب‌ترین، کوتاه‌ترین و با صرفه‌ترین مسیر و نقطه برای ارتباط زمینی و انجام تبادلات تجاری و بازرگانی، ترانزیت کالا و سوخت و تردد اتباع دو کشور ایران و جمهوری آذربایجان و همچنین برقراری ارتباط زمینی با آسیای مرکزی، قفقاز و کشورهای اروپایی به حساب می‌آیند. گشایش این دو گذر مرزی از مطالبات جدی و مهم مردم شهرستان پارس آباد است که کمک زیادی به تحول اساسی و توسعه پایدار دو کشور نیز خواهد کرد. در صورت شروع فعالیت این دو پایانه گمرکی، مسیر انتقال کالا از جمهوری آذربایجان و تردد اتباع و کامیون‌های آذری به جمهوری خودمختار نخجوان و بالعکس، بیش از ۱۲۰ کیلومتر کاهش می‌یابد. اتباع جمهوری آذربایجان به ویژه روستاییان ساکن نوار مرزی روبه‌روی پارس‌آباد و رانندگان کامیون‌های حامل مواد سوختی به جمهوری خودمختار نخجوان نیز علاقه زیادی به گشوده شدن گمرک اصلاندوز و تازه‌کند پارس‌آباد دارند. در حال حاضر اتباع جمهوری آذربایجان به دلیل فعال نبودن گمرک تازه‌کند و اصلاندوز، ناچار مسافت‌های طولانی را طی می‌کنند که هزینه‌های زیادی بر دو کشور ایران و آذربایجان تحمیل می‌کند. گزارش شبکه‌های تلویزیونی آذربایجان نیز از علاقه مسئولان بلندپایه این کشور به بازگشایی این گمرکات حکایت دارد. مسئولان و مقامات بلندپایه دو طرف در سفرهای خود به دو کشور ایران و آذربایجان بارها علاقه‌مندی کشور خود را برای بسط و گسترش و ارتقای حداکثری سطح روابط در زمینه‌های گوناگون اعلام کرده‌اند که افزایش قابل توجه حجم مبادلات تجاری بین دو کشور از سقف مبادلات تجاری ۵۰۰ میلیون دلار فعلی با توجه به ظرفیت‌ها و امکانات وسیع طرفین از جمله این تمایلات است و گشایش گمرک اصلاندوز و تازه‌کند می‌تواند به تحقق این امر کمک کند (<http://www.magiran.com>). اما به‌رغم تمایلات مردم دو سوی مرز برای افزایش مراودات و مبادلات و وجود زیرساخت‌های لازم، توسعه روابط دو کشور متأثر از عامل سیاسی و برخی اختلافات و تنش‌های موجود است.

بحث رژیم ویزا نیز از مسائل حل نشده‌ای است که همچنان میان دو کشور همسایه باقی مانده است. در حالی که جمهوری اسلامی ایران از مدت‌ها قبل رژیم ویزا را برای اتباع جمهوری آذربایجان لغو کرده، این کشور از انجام اقدام متقابل امتناع ورزیده است. دولت جمهوری آذربایجان اخیراً برای کاهش سطح مراودات مرزنشینان دو کشور، اقدامات جدیدی را در دستور کار خود قرار داده است. بدین منظور مجلس ملی جمهوری آذربایجان روز سه‌شنبه ۲۱ آذر ۱۳۹۱ یادداشت تفاهم موجود بین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان درباره ایجاد تسهیلات در تردد اتباع دو کشور ساکن مناطق مرزی تا شعاع ۴۵ کیلومتری را لغو کرد. از آنجا که جمهوری اسلامی ایران از مدت‌ها قبل رژیم ویزا برای اتباع آذری را به صورت یک‌طرفه لغو کرده است، مرزنشینان جمهوری آذربایجان مشکل چندانی برای ادامه تردد به ایران نخواهند داشت؛ اما مرزنشینان ایرانی برای ملاقات با آشنایان یا منسوبان خود در آن سوی مرز و سایر امور باید علاوه بر تهیه گذرنامه، مبلغی را به عنوان حق ویزا به حساب دولت آذربایجان واریز کنند. این مصوبه پارلمان جمهوری آذربایجان، بیش از پیش دوگانگی سیاست‌های اعلامی و اعمالی دولت این کشور در خصوص ایران به ویژه ساکنان مناطق آذری‌نشین را به اثبات می‌رساند. این اقدام، قبل از هر چیز قطع منافع معنوی و مادی مردم شمال غرب ایران را هدف قرار داده است (<http://www.arannews.com>).
 II. با توجه به وضعیت محیطی، اقتصادی و اجتماعی منطقه لازم است با توجه به ملاحظات، آمایش دفاعی-امنیتی صورت گیرد و معیارها و شاخص‌ها رعایت شود.

نتیجه‌گیری

اصول کلی و ویژگی‌های مطرح‌شده در نظریات هنسن، جونز و وایلد که به عنوان چارچوب نظری در این پژوهش استفاده شد، تا حدود زیادی درباره استان مرزی اردبیل صدق می‌کند. براساس این اصول کلی و بررسی متغیرهای مربوط به نظریات پژوهشگران یادشده با توجه به آمایش دفاعی و امنیتی نتایج زیر حاصل شده است:

۱. رتبه پایین استان بین استان‌های کشور از لحاظ توسعه اقتصادی و اجتماعی نشان‌دهنده فقدان تعادل میان این استان و مناطق پیشرفته و برخوردار کشور است. استان اردبیل را می‌توان جزء استان‌های محروم و حاشیه‌ای کشور دانست. با توجه به استقرار قوم آذری در این استان، احساس محرومیت و عقب‌ماندگی ممکن است بسترهای لازم را برای امنیتی شدن مسائل و مشکلات و تبدیل شدن آنها به

آسیب‌پذیری‌ها و چالش‌های امنیتی فراهم کند. این ویژگی‌ها باید در آمایش دفاعی - امنیتی استان در نظر گرفته شود.

۲. موانع و مشکلاتی در خصوص ارتباطات و تجارت مؤثر و کامل میان مناطق مرزی استان و کشور همجوار جمهوری آذربایجان مشاهده می‌شود که بیشتر تحت تأثیر رویکردها و نگرش‌های متفاوت و متعارض دو کشور همسایه بروز کرده است. فعالیت فقط یک پایانه مرزی و غیرفعال بودن دو پایانه مرزی دیگر شاهدی بر این مدعا است. لغو یادداشت تفاهم موجود درباره ایجاد تسهیلات تردد اتباع دو کشور در مناطق مرزی تا شعاع ۴۵ کیلومتری در سال ۱۳۹۱ و امتناع دولت آذربایجان از لغو رژیم ویزا برای اتباع جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که توسعه روابط دو کشور تحت تأثیر عوامل سیاسی و برخی اختلافات و تنش‌های موجود قرار دارد.

۳. از لحاظ منشأ و منبع تهدید از ناحیه کشور همسایه، خود دولت جمهوری آذربایجان را نمی‌توان تهدیدی نظامی در نظر گرفت؛ با این حال با توجه به اینکه این دولت بستر جغرافیایی خود را در اختیار دشمنان جمهوری اسلامی ایران قرار داده و همچنین احتمال پیوستن آن به سازمان ناتو وجود دارد، می‌توان این کشور را بسترساز تهدید نظامی در بلندمدت در نظر گرفت. گرایش‌ها و ترجیحات استراتژیک این کشور به غرب یک منبع تنش بالقوه ژئواستراتژیک میان جمهوری آذربایجان و جمهوری اسلامی ایران در آینده به شمار می‌رود. گذشته از این، سیاست‌ها و اقدامات دولت آذربایجان درباره حمایت از ایده آذربایجان بزرگ که مناطق آذری‌نشین ایران را تحت تأثیر قرار می‌دهد، پیامدهای امنیتی و سیاسی دارد و مانع جدی در توسعه روابط دو کشور است. با در نظر گرفتن بستر جغرافیایی تهدیدزا و گرایش‌های جمهوری آذربایجان به سمت غرب و همچنین حمایت این کشور از وحدت آذری‌ها، در تهیه و تدوین طرح‌های آمایش دفاعی - امنیتی استان اردبیل توجه به این تهدیدها و آسیب‌ها ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

۴. هم اکنون استان اردبیل تا حدود زیادی از انزوا و بن‌بست جغرافیایی دهه‌های گذشته فاصله گرفته است و زیرساخت‌های ارتباطی آن در مسیر رو به رشدی قرار دارد. اتصال استان اردبیل به تهران از طریق ساخت جاده سرچم - میانه بخشی از ضعف پیوستگی آن را با مرکزیت سیاسی کشور برطرف کرده است. در آینده نزدیک نیز با اتصال استان به شبکه راه آهن سراسری کشور شاهد تحولات عمده‌ای در منطقه خواهیم بود. ادامه شبکه ریلی به سمت شمال استان و اتصال آن به شبکه راه آهن

جمهوری آذربایجان می‌تواند روابط متقابل دو کشور همسایه را وارد مرحله‌ای جدید کند. گذشته از این، تکمیل و توسعه زیرساخت‌های ارتباطی استان به دلیل تقویت پشتیبانی نیروهای نظامی کشور در شرق آذربایجان از جنبه کاهش آسیب‌پذیری‌های دفاعی-امنیتی اهمیت خاصی دارد.

۵. تنوع جغرافیایی مرزی در استان اردبیل (کوهستانی، رودخانه‌ای و جلگه‌ای)، طولانی بودن مرزها و البته پیچیدگی‌های نسبی آن، تدابیر دفاعی متفاوتی را در مناطق مختلف مرزی طلب می‌کند. تقویت تأسیسات نظامی و مرزبانی به ویژه در شهرستان‌های مرزی گرمی و بیله سوار باید در اولویت طرح‌های آمایش دفاعی و امنیتی استان قرار گیرد.

۶. با توجه به شرایط و ویژگی‌های جغرافیایی، محیطی و جاذبه‌های طبیعی، استان اردبیل از ظرفیت‌های زیادی برای توسعه بخش کشاورزی و گردشگری به ویژه گردشگری سلامت برخوردار است. با توجه به وجود آب گرم‌های درمانی، آب‌های معدنی و توجه و استقبال بیش از پیش مردم سایر مناطق کشور و کشورهای همجوار این استان از استعداد لازم برای تبدیل شدن به قطب گردشگری کشور برخوردار است. ساماندهی مسافران و بیماران ورودی به استان اردبیل با ایجاد یک مرکز پزشکی و استقرار پزشک متخصص در پایانه مرزی بیله سوار ضروری است. با توجه به اینکه هم اکنون مسافران و گردشگران خارجی ورودی از مرز بیله سوار بدون راهنمایی و برنامه‌ریزی‌های لازم وارد کشور می‌شوند، توجه جدی به ساماندهی و ایجاد دفتر خدمات مسافرتی در این شهرستان ضروری است. برگزاری همایش توسعه گردشگری در شهرستان‌های استان و توجه به ظرفیت‌های گردشگری فراوان موجود و استفاده از دیدگاه‌ها و پیشنهادهای کارشناسان در راستای بهره‌برداری مناسب از این ظرفیت‌ها، از الزامات دیگر است.

از مواردی که در نظریات هنسن، جونز و وایلد موضوعیت نداشته و در این پژوهش مورد توجه نگارندگان قرار گرفته است، متغیرهایی مانند تراکم جمعیت، رشد جمعیت و تحلیل‌های مکانی اماکن مهم، حساس و حیاتی نظامی و غیرنظامی و ملاحظات و الزامات آمایش دفاعی و امنیتی مناطق مرزی است. بررسی و تحلیل این متغیرها حاوی نکات اساسی و مهمی است که از نظر آسیب‌شناسی و آمایش دفاعی - امنیتی مناطق مرزی اهمیت زیادی دارد. بررسی متغیرهای مذکور نتایج و یافته‌های زیر را به دست داده است:

از نظر تراکم جمعیت، استان اردبیل تراکم جمعیتی بالاتری نسبت به تراکم جمعیت کل کشور دارد (۷۰ نفر در برابر ۴۶ نفر) و از مناطق پرجمعیت کشور است؛ با این حال عدم تعادل جمعیتی، توزیع نامناسب و نابرابر جمعیت در این استان به چشم می‌خورد. آخرین آمارهای تراکم جمعیت نشان می‌دهد که تراکم جمعیت شهرستان‌های مرزی گرمی و بیله سوار ۲۷ نفر در هر کیلومتر مربع است که حتی در مقایسه با میانگین کشوری نیز در سطح پایین‌تری قرار دارد. بنابراین از نقطه نظر ملاحظات آمایش دفاعی و امنیتی آسیب‌پذیری عمده‌ای در این دو شهرستان مرزی مشاهده می‌شود. با شناخت ویژگی‌های جمعیتی، تراکم و توزیع جمعیت شهرستان‌های استان اردبیل می‌بایست با پیش‌بینی روند تحولات جمعیتی بر اساس شرایط موجود، به منظور تعادل‌بخشی و تعدیل فضایی جمعیت با هدف کاهش آسیب‌پذیری‌ها در شهرستان‌های مرزی به ویژه گرمی و بیله سوار در افق‌های آینده سیاست‌ها و راهکارهای لازم ارائه شود.

آمارهای نگران‌کننده‌ای در خصوص رشد جمعیت استان اردبیل از سال ۱۳۷۰ به بعد منتشر شده است. براساس آمارهای سرشماری سال ۱۳۹۰، استان اردبیل پایین‌ترین میزان رشد را بین ۳۱ استان کشور داشته و در این زمینه رکورددار است. در این سال متوسط میزان رشد جمعیت استان ۰/۳۳ بوده که با متوسط میزان رشد کشور (۱/۲۹) فاصله زیادی دارد. این میزان رشد جمعیت زنگ خطر بزرگی برای یک استان مرزی به حساب می‌آید.

شکل جغرافیایی طول و فقدان عمق سرزمینی به لحاظ دفاعی استان را آسیب‌پذیر کرده است. چنین ویژگی باعث می‌شود در صورت رعایت ملاحظات و الزامات مربوط به آمایش دفاعی و امنیتی، بخش‌های زیادی از استان جزء محدوده‌های با ضریب امنیتی پایین قرار گیرد. تحلیل مکانی اماکن و تأسیسات نظامی و غیرنظامی استان نشان می‌دهد که این اماکن آسیب‌پذیری‌های زیادی دارند؛ به طوری که اماکن غیرنظامی مهم مانند فرودگاه به عنوان بخشی از محصولات کلیدی (حلقه دوم واردن) و نیروگاه اردبیل به عنوان جزئی از زیرساخت‌ها (حلقه سوم واردن) به لحاظ نزدیکی به مرز و تسلط و اشراف نظامی ارتفاعات جمهوری آذربایجان آسیب‌پذیر هستند. در این میان اماکن نظامی که یگان‌های عملیاتی را در خود جای داده‌اند (حلقه پنجم واردن) به دلیل رعایت نکردن الزامات و ملاحظات دفاعی و امنیتی مانند فاصله حداقلی ۲۰ کیلومتر از شهر و ۱۰۰ کیلومتر از خطوط مرزی و قرار داشتن داخل شهرها و بافت

مسکونی استقرار مکانی مناسبی ندارند. در خصوص محل استقرار پاسگاه‌های مرزی مشکل اساسی در زمینه فاصله نزدیک آنها در برخی مناطق و دوری و فاصله زیاد آنها در مناطق دیگر مانند بخش مرکزی شهرستان گرمی و بخش جنوبی شهرستان بيله سوار وجود دارد که امکان کنترل و مدیریت مؤثر مرز را با اشکالات اساسی روبه‌رو می‌کند. بی‌تردید در آینده باید شکل مطول استان و آسیب‌پذیری‌های جغرافیایی ناشی از آن در انتخاب مکان، ساخت و توسعه تمام تأسیسات و اماکن نظامی و غیرنظامی مد نظر قرار گیرد.

یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که در استان اردبیل ارتباط مقوله توسعه و امنیت نادیده گرفته شده و در مقام عمل متولیان توسعه و امنیت درک متقابلی از یکدیگر ندارند. مکان‌گزینی نامناسب بسیاری از اماکن نظامی و غیرنظامی تأییدی بر این ادعاست.

منابع فارسی

- باقری، حسین (۱۳۹۱)، ملاحظات دفاعی - امنیتی در آمایش مناطق مرزی استان خراسان رضوی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، استاد راهنما علی سعیدی، دانشکده و پژوهشکده پیامبر اعظم(ع)، دانشگاه جامع امام حسین(ع).
- بوید، پاسکال و دیگران (بی‌تا)، «آمایش سرزمین»، ترجمه یداله فرید، فصلنامه فضای جغرافیایی.
- پورموسوی، سید موسی (۱۳۸۶)، «ملاحظات امنیتی و دفاعی در آمایش سرزمین»، فصلنامه راهبرد دفاعی، ش ۱۵.
- جلالی، غلامرضا (۱۳۸۹)، طراحی الگوی آمایش سرزمینی منطقه شمال غرب با اعمال اصول پدافند غیر عامل به منظور نیل به توسعه پایدار، رساله دکتری به راهنمایی دکتر محمد رضا حافظ‌نیا، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- جوانی، یداله (۱۳۸۰)، ایده آذربایجان بزرگ و راهبرد امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران (رساله دوره دکتری)، تهران: دانشکده مدیریت استراتژیک دانشگاه عالی دفاع ملی.
- چوخابی زاده مقدم، محمد باقر (۱۳۸۱)، «آمایش و دفاع سرزمینی»، مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: دانشگاه امام حسین(ع).
- رهنمایی، محمد تقی (۱۳۸۱)، «آمایش سرزمین و کاربردهای دفاعی»، مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین(ع).

- زرقانی، سید هادی (۱۳۸۵)، «عوامل مؤثر در امنیت مرزی با تأکید بر مرز شرقی ایران و افغانستان»، مجله علوم جغرافیایی، ش ۱، بهار.
- زرقانی، سید هادی و هادی اعظمی (۱۳۹۰)، «تحلیل ملاحظات نظامی - امنیتی در آمایش و مکان‌گزینی مراکز و استقرارگاه‌های نظامی با تأکید بر استان خراسان رضوی»، دوره پانزدهم، ش ۲، تابستان.
- ستاره، علی اکبر و همکاران (۱۳۸۹)، آمایش و مکان‌یابی از منظر پدافند غیرعامل، تهران: انتشارات دانشگاه صنعتی مالک اشتر.
- شورای نویسندگان (۱۳۹۱)، سال‌نمای امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران: تحولات راهبردی ۱۳۹۱، چشم‌انداز ۱۳۹۲، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- شهبازی، محبوبه (۱۳۹۲)، «قابلیت‌های استان اردبیل برای توسعه»، ش ۳۲۰۷، یکشنبه ۴ خرداد.
- عبدی، عطاءالله (۱۳۸۷)، «ریشه‌های بحران آذربایجان (۱۳۸۵)»، تهران: گزارش پژوهشی مطالعات راهبردی.
- عزتی، نصرالله (۱۳۹۰)، «نقش و جایگاه آمایش مناطق مرزی در نظام برنامه‌ریزی (مطالعه موردی: مناطق مرزی ایران)»، فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، س ۳، ش ۴، پاییز.
- عندلیب، علیرضا (۱۳۷۹)، آمایش مناطق مرزی با تأکید بر ملاحظات امنیتی-دفاعی: مطالعه موردی منطقه خوزستان، رساله دکتری، دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران.
- عندلیب، علیرضا (۱۳۸۰)، نظریه پایه و اصول آمایش مناطق مرزی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دوره عالی جنگ.
- عندلیب، علیرضا و شریف مطوف (۱۳۸۸)، «توسعه و امنیت در آمایش مناطق مرزی ایران»، فصلنامه باغ نظر، س ۶، ش ۱۲، پاییز و زمستان.
- غلام حسینی، اسماعیل و دیگران (۱۳۹۰)، «بررسی نقش هویت قومی بر امنیت مرزهای جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی، س ۱۷، ش ۶۱، تابستان.
- کریمی پور، یداله (۱۳۷۹)، مقدمه‌ای بر ایران و همسایگان (منابع تنش و تهدید)، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تربیت معلم.
- کفاش جمشید، محمدرضا (۱۳۸۴)، بررسی تأثیرات جریان‌های قوم‌محور جمهوری آذربایجان بر امنیت ملی ایران، تهران: معاونت پژوهش دانشگاه جامع امام حسین(ع).
- کفاش جمشید، محمدرضا (۱۳۹۱)، تحلیل دفاعی-امنیتی منطقه شمال غرب، مرکز

امنیت ملی پایدار، دانشکده و پژوهشکده پیامبر اعظم (ع) دانشگاه جامع امام حسین(ع).
 - گزیده نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰ (۱۳۹۱)، مرکز آمار ایران، معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری.
 - متقی، ابراهیم و مزگان پاژن (۱۳۹۱)، «اجلاسیه شیکاگو، تحول در راهبرد امنیتی ناتو در سال‌های ۲۰۲۰-۲۰۱۲»، فصلنامه راهبرد دفاعی، س ۱۰، ش ۳۸، تابستان.
 - نانی، جولیا (۱۳۷۷)، «دیدگاه‌های امنیتی آمریکا و مسئله انتقال انرژی از حوزه خزر»، ترجمه وجیه صادقیان خوری، فصلنامه مطالعات سیاسی مرکزی و قفقاز، س ۶، دوره سوم، ش ۲۱، بهار.
 - نباتی عزت الله (۱۳۸۹)، پدافند غیرعامل (اصول و مبانی)، تهران: مرکز آموزشی و پژوهشی شهید صیاد شیرازی.
 - ودیعه، ساسان و کلاتری دهقی (۱۳۹۰)، هفته‌نامه خبری تحلیلی برنامه، س ۱۰، ش ۴۴۷، شنبه ۲۰ اسفند.

منابع لاتین

Hansen ,Niles H).ed ,(1978) (Border Regions :A Critique of Spatial Theory and an European Case Study ;Human Settlement Systems: International Perspectives on Structure Change and Public Policy, Ballinger Publication co .Cambridge ,UK.
 Jones ,Phillip,N ,and Wild ,Trevor “,(1994) Opening the Frontier: Recent Spatial in the Frontier Inner -German Border Zone ,“**Regional Studies**, Vo1.28.3, PP 259-273.
<http://artawilnews.blogfa.com/9101.aspx>
<http://bilesavar.blogfa.com/post>
<http://bilesavar.blogfa.com/post>
<http://fa.wikipedia.org/wiki>
<http://iran.farsfoundation.net/fa/>
<http://khabarfarsi.com/ext/4014766>
<http://www.30man.com/?p=324>
[http://www.aftabir.com/articles/view/social/other/c4c1219304680_spatial_planning_p1.](http://www.aftabir.com/articles/view/social/other/c4c1219304680_spatial_planning_p1)
<http://www.amar.org.ir/Default.aspx>

<http://www.arannews.ir/fa/news/35152.aspx>
<http://www.ertebatesanat.ir/ardabil/?p=113>
<http://www.ichto.ir/Default.aspx>
<http://www.ichto.ir/Default.aspx>
<http://www.iranair.com/Portal/Home/Default.aspx>
<http://www.iranhydrology.com/DATA/iranrivers.htm>
<http://www.iranhydrology.com/DATA/iranrivers.htm>
<http://www.magiran.com/npview.asp?ID=2288072>
<http://www.niazerooz.com/Key-News>
<http://www.wikipg.com/>
<http://www5.arak.irna.ir/fa/News>

ملاحظات دفاعی - امنیتی در آمایش سرزمینی استان اردبیل/ علی سعیدی...

